

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 6 Sayı: 28 Volume: 6 Issue: 28

Güz 2013 Fall 2013

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

SIYASİ TARİHİ BAĞLAMINDA AZERBAIJAN'DA DİN EĞİTİMİNİN GELİŞİMİ
DEVELOPMENT OF RELIGIOUS EDUCATION IN AZERBAIJAN IN THE CONTEXT OF ITS
POLITICAL HISTORY

Kövser TAĞIYEV*

Öz

Bir Güney Kafkasya ülkesi olan Azerbaycan'ın İslam'la tanışlığı İslamiyetin erken dönemlerine kadar uzanır. Daha sonra çeşitli siyasi süreçlerden geçen bu coğrafyada ikiyüzyıl öncesine kadar geleneksel yönetim biçimi ve geleneksel din eğitimi yöntemleri hakimdi. Ülkenin Kuzeyi 1828 senesinde Çar Rusyası'nın tahakkümü altına girdi. Hristiyan-batılı bir gücün baskısı altında geçen bir buçuk asırlık bu süre, ülke insanının din algısında derin hasarlar yarattı, geleneksel din eğitimi kurumları tamamen ortadan kaldırıldı. 1991 senesinde bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan halkı yeniden manevi değerlerine dönmekte, din eğitimi kurumları ve dini hayatta bir canlanma gözlemlenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Din, Eğitim, Devlet.

Abstract

As a South Caucasus country Azerbaijan's meeting with Islam lies to the early period of this religion. Later, in this region that took place various political processes, dominated traditional government system and traditional religious education methods two centuries before. The Northern part of the country was occupied by Tsarist Russia in 1828. Nearly two centuries that passed under the pressure of Christian-Western power, created deep damages in the people's perception of religion, and completely abolished the traditional religious education institutions. Declaring its independence (1991) the people of Azerbaijan, protect their moral values again. And it is observed revival in the religious education institutions and religious life.

Keywords: Azerbaijan, Religion, Education, State.

I. Giriş

Azerbaycan Cumhuriyeti bir Güney Kafkasya ülkesidir. Dünyanın en erken yerleşim yerlerindedir. Zengin yeraltı yerüstü zenginlikleriyle dikkat çeker. Coğrafi konumu itibariyle tarih boyunca sürekli savaflara ve yıkımlara sahne olmuştur. Yine hem medeni hem de coğrafi olarak üç büyük imparatorluğun kesiştiği yer olması bakımından çeşitli dini-medeni etkilere maruz kalmıştır. Uzun süreli siyasi sabitliğin olmaması dine ve dindara karşı münasebeti de zamana bağlı olarak olumlu ve olumsuz yönde etkilemiştir. Sünni Osmanlı, Şii İran ve Hristiyan ve bir dönem de ateist Rusya'nın bölgedeki rekabeti ülke insanının din algısında bölünmelere neden olmuştur. Özellikle son iki yüz yıl içerisinde Azerbaycan etrafında gelişen olaylar bu günü anlamada önemli bir husustur. Türkiye'deki gibi sistematik din algısı, yorumu ve eğitiminin henüz geliştirilemediyi Azerbaycan'da dine, dindara ve din eğitimine olan münasebet günübirlik politikalarla yürütülmektedir. Bu yüzden disiplinli bir dini kimlik, din

* Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Doktora Öğrencisi.

algısı ve din eğitimi ortaya konulanadek bahsedeceğimiz günebirlik politikaları ve onların arkaplanını anlamakta fayda vardır. O yüzden bu makalede din-devlet münasebetlerinin iki yüzyıllık tarihine anahatlarıyla değindikten sonra günümüzdeki durumunu ele alacağız.

Ayrıca şunu da söylememizde fayda var; Azerbaycan, Rusya ve İran savaşları sonucu Güney ve Kuzey olmakla siyasi olarak ikiye bölünmüştür. Güney Azerbaycan hala İran sınırları içerisinde. Kuzey Azerbaycan ise Sovyetler'den ayrılarak bağımsızlığını ilan etmiştir. İslam kaynaklarında Azerbaycan'dan bahsedilirken daha çok Güney Azerbaycan kastedilir. Biz ise bu çalışmamızda sadece bağımsız Azerbaycan'dan bahsedeceğiz.

II. Azerbaycan'ın Dini Yapısı

Girişte de zikrettiğimiz üzere Azerbaycan kendi tarihi boyunca farklı kültürler ve dinlerle temasta olduğu için bir çok din ve mezhepler burada kendisine yaşam ortamı bulabilmiştir. İslam'dan önce Azerbaycan'da Putperestlik, Zerdüştlük, Manilik, Hristiyanlık ve sair dinler mevcuttu. İslam'ın yayılmasıyla birlikte diğer dinler itibarını kaybetmeye başlamıştır. Mevcut dinlerin müntesipleri ya tamamen tükenmiş ya da azınlık olarak günümüze kadar gelmiştir.

A. Yahudilik

Yahudiliğin Azerbaycan'a gelme tarihiyle ilgili farklı rivayetler vardır. Bir rivayete göre Yahudiliğin Azerbaycan'daki mevcudiyeti, M.S. 5. yüzyılda Sasani devletinin, sınırların tehlikesizliğini temin etmek amacıyla Ortadoğu'dan Fars ve Yahudilerin getirilip ülkenin kuzeyindeki sınır bölgelerine yerleştirmesiyle ilgilidir. Bir diğer rivayet ise Yahudilerin Azerbaycan'a yerleşme tarihini M.Ö. 1. yüzyıla kadar götürmektedir. Bu rivayete göre şuan Azerbaycan'daki Yahudiler Assur ve Babil hükümdarlarının kendilerine uyguladığı baskılardan kaçarak hicret edenlerdir. Azerbaycan'daki Yahudiler üç gruba ayrılır ve aralarında bazı inanç ve uygulama farklılıkları vardır. Bunlar Dağ Yahudileri, Avrupa Yahudileri (eşkinazi) ve Gürcü Yahudileri'dir. Toplam nüfusu 16 bin olan Yahudilerin en kalabalık grubu 11 bin sayıyla Dağ Yahudileridir. Konuştukları dil Farsça'nın bir lehçesi olan ve Türkçe, Rusça, Aramice, İbranice kelimelerle büyük ölçüde karışmış Tatça'dır. Bağımsızlıktan sonra ülkedeki Yahudiler de örgütlenmeye başlamışlardır. Uluslararası Yahudi örgütleriyle ilişkiler sıkılaştırılmış, kültür merkezleri ve yayın organları açılmıştır. İki Bakü'de, ikisi Guba'da, ikisi de Nahçıvan'da olmak üzere toplamda altı sinagog/havra faaliyet göstermektedir. İnşası 2003'te tamamlanan Yahudi sinagogu Avrupa çapında en büyük sinagogdur. İlk özel Yahudi okulu yine 2003'te eğitimine başlamıştır.

B. Hristiyanlık

Hristiyanlık Azerbaycan'da İslam'dan sonra en yaygın olan ikinci inanç şeklidir. Hristiyanlığın bu coğrafyaya gelişi M.S. 1. yüzyıldan itibaren başlamıştır. 4. yüzyılın başlarına kadar perakende şekilde yayılmıştır. 313 senesinde Roma İmparatoru Konstantin, Hristiyanlık üzerindeki baskıyı resmen kaldırdıktan sonra yerli Alban devletinin hükümdarı Urnayr, Hristiyanlığı resmen devlet dini olarak kabul etmiştir. Bundan sonra bu coğrafyanın Müslümanlar tarafından fethine kadar Hristiyanlık yaygınlığını korumuştur. 19. yüzyıla gelince bu sefer Çar Rusyası'nın hristiyanlaştırma politikası gereğince bölgeye çok sayıda Hristiyan nüfusu göç ettirilmiştir.

Hristiyanlık Azerbaycan'da esasen Provoslav, Katolik ve Protestan mezhepleriyle temsil olunur. Bunların yanı sıra devlet, 5 Ermeni-Grigorian topluluğunun da faaliyetine izin vermiştir. Ülke nüfusunun yaklaşık olarak 2.5%-i Hristiyan dini mensuplarıdır. 15'ten fazla kilise faaliyet göstermektedir.

C. İslam

Müslüman ordularının disiplinli ilerleyişi, Şam'ın, Irak'ın fethi ve Sasani İmparatorluğu'nun kısa zamanda dize getirilmesi Müslümanların Azerbaycan'a giden yollarını

açtı. Müslüman ordularının Azerbaycan'la ilk teması Hz. Ömer döneminde başlamıştır.¹ Fetihden sonra çok sayıda Müslüman kabile bu coğrafyaya göç ettirilmiştir. Bölge kısa zamanda İslam'ı benimsemiş, çok sayıda ilim ve irfan ehli insan yetiştirmiştir. Safevilerin hakimiyeti dönemine kadar mezhebi birlik hakimdir. Fakat Safevilerin gelişiyle bu mezhebi birlik bozulmaya başlamış ve onun etkileri bugüne kadar da devam etmiştir.

Şuan ülke ahalisinin yaklaşık 96%-sı İslam dini mensuplarıdır. İslam dini Azerbaycan'da hem Sünnilik hem de Şiilik olarak temsil olunmaktadır. Geleneksel olarak Müslümanların 60%-nin Şii, 40%-nin ise Sünni olduğu söylenir. Fakat bağımsızlıktan bu yana bu konuda ciddi istatistik bir araştırmanın ortaya konulmaması dikkat çekmektedir. Şiiler yoğunluklu olarak Bakü etrafındaki köylerde ve ülkenin güneyindeki İran'la sınır bölgelerde yaşamaktadırlar. Sünniler ise ağırlıklı olarak ülkenin orta ve kuzey kısımlarında meskunlaşmışlardır. Bununla birlikte Şiilerin ve Sünnilerin yaşadığı bölgeleri kesin sınırlarla ayırmamız mümkün değildir. Bir çok yerde içiçe yaşarlar. Şiiler esasen Caferi-İsnaaşeri, Sünniler ise ağırlıklı olarak Hanefi ve Şafiidirler.

Azerbaycan'ın dini-mezhebi yapısını özetle bu şekilde resmedebiliriz. Ancak yukarıda yer verdiğimiz inançlar dışında, özellikle bağımsızlıktan sonra ülkeye akın etmiş çok sayıda marjinal ve geleneksel olmayan misyoner grupların olduğu da ifade edilmelidir.

III. Tarihi Süreçte Din-Devlet İlişkileri ve Din Eğitimi

Azerbaycan'da din-devlet ilişkileri ve din eğitimi sorunsalının ikiyüzyıllık tarihi vardır. Ondan öncesi için "din-devlet ilişkisi" kavramını kullanmak pek anlamlı olmamaktadır. Çünkü o zamana kadar net çizgilerle ayrılabilir din ve devlet anlayışı göze çarpmamaktadır. Başka şekilde ifade etmek gerekirse bugün olduğu gibi dinin ve devletin sınırları kesin çizgilerle birbirinden ayrılmış değildir. Bu ayırım esasen Fransız devrimi ve onun doğurduğu ulus devlet anlayışının bir parçasıdır. O zamana kadar Azerbaycan'da geleneksel yönetim biçimi ve din eğitimi mevcuttur.

İslam'dan önce Azerbaycan'da göze çaracak düzeyde eğitim ve öğretimin mevcut olduğu söylenemez. Belli şehir merkezlerinin teşekkül ettiği bildirilse de bu şehirlerin öne çıkan özelliği ticaret merkezi olmalarındaydı. İslam'ın Azerbaycan'da yayıldığı ilk dönemden yarım asır sonra eğitim-öğretim canlanmaya başlamıştır. İslam'ın yayıldığı ilk dönemlerde eğitim-öğretim müesseseleri olarak mescitler ve camiler bilinmektedir. (Samadov, 2006: 18) Zamanla cami dışı eğitim kurumları teşekkül etmeğe başlamışsa da camiler her zaman eğitim yuvası olma hüviyyetini korumuştur. Emeviler dönemine gelince bu dönemde Azerbaycan'ın bütün bölgelerinde camiler yapılmış, eğitim-öğretim faaliyetleri genişlendirilmiştir. Bu yaygınlaşma temposu Abassiler döneminde de devam etmiştir. O devirde Azerbaycan topraklarında muhteşem yapıların, sanat eserlerinin, yüksek ilmi eserlerin, şiir ve edebiyatın hızla geliştiği görülmektedir.

Tarih ilerledikçe Azerbaycan'da da siyasi durum sürekli değişkenlik arz etmiştir. Çok sayıda devlet kurulmuş ve yerini bir başkasına bırakmıştır. Kurulan devletler ekseren sülale devletleridir. Bu da orta asırların sık görülen bir devlet yapısıdır. Fakat girişte de söylediğimiz gibi Azerbaycan topraklarında uzunsürelili merkezi bir devletin olmayışı ve kurulan devletlerin sürekli savaşlar halinde olması Azerbaycan'daki ilim ortamlarının yeteri kadar gelişmesine ve merkeze çevrilmesine olanak sağlamamıştır. İlim merkezlerinden uzak ve sınıra yakın olması da bir sebep olarak zikredilebilir. İlim konusundaki verimliliği hususunda Kuzey'le Güney'i kıyaslırsak Güney'in çok daha ilerde olduğunu görebiliriz. Evliya Çelebi'nin "Seyahatname"sinden aktarılan bilgiye göre 1674'te Şamahı'da 7 medrese 47 mahalle mektebi varken, Tebriz'de 47 medrese 600 mahalle mektebi faaliyet göstermekteydi. (Samadov, 2006: 26)

¹ Azerbaycanın Müslüman ordularınca fethinin teferrüatları için bkz: İpek, Ali (1999). *İlk İslami Dönemde Azerbaycan* (632-750), Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

18. yüzyıl Azerbaycan' da hanlıklar (küçük devletler) dönemi olarak bilinmektedir. Hem Güney'de hem de Kuzey'de yaranan bu hanlıklar bağımsız birer devletlerdi. Şeki, Guba, Karabağ, İrevan ve Bakü hanlıkları Aras nehrinin kuzeyindeki en önemli hanlıklardı. Bazı hanlar tarafından Azerbaycan'ı birleştirmek girişimleri olsa da bu girişimler başarıyla sonuçlanmamıştır.

Hanlıklar döneminde, eğitim-öğretim işlerini din adamları idare ediyorlardı. Komşu Müslüman topluluklarında olduğu gibi, Azerbaycan' da da çocuklar eğitimi camilerin bünyesinde faaliyet gösteren mekteplerde alıyorlardı. Bu mekteplere devam on yaşından başlar ve bütün gençlik yıllarını kapsardı. Ortaokul medrese adlanırdı. Bazı medreselerde tıp, felsefe, edebiyat vb. ilimlere dair muhazaralar okunurdu. Mektep ve medreselerde orta ve fakir ailelerin çocukları okurdu. Hanların ve zengin ailelerin çocukları genelde saraylarda eğitim alıyorlardı. Kur'an eğitimi bütün öğrencilere zorunlu olmuştur. Genelde eğitim daha çok şehirde yayılmıştı. (Bünyadov, 2009: 585)

Önem taşıyan görevlerden biri de müderris olmaktı. Yüksek dini mektepleri bitirenler müderris olabiliyorlardı. Müderrisler medreselerde dini konularda ve Arapça ders verme hakkını kazanıyorlardı. Müderrislere aynı zamanda molla, ahund, mektebdar da diyorlardı. Dini konulara ve fıkıh ilmine sahip olan kişiler müderris olabilmekle beraber vaiz ve hayriye müesseselerine nezaret eden kadı görevini de üstlenmekteydiler. (Samadov, 2006: 29)

Azerbaycan' da XVIII yüzyılın sonu XIX yüzyılın başlarında din adamlarının kendilerine ait özellikleri, hukuk ve görevleri vardı. Şiilerde dini reis *ahunt* olduğu halde Sünnilerde *efendiler* idi. Efendi ve ahuntlar dini törenleri, tedbirleri ve en önemlisi Kur'an-ı Kerim'i tatbik etme hukukuna sahiplerdi. (Hüseynli, 1996: 5)

Şunu ifade etmek gerekir ki, Azerbaycan' da devlet-din münasebetlerinde aksaklığın yaşanmaya başladığı dönem, ülkenin güçlü bir Hristiyan devleti olan Çarlık Rusyası tarafından işgalinden itibaren başlamaktadır. Bu dönemde Müslüman toplum ilk defa Hristiyan-Avrupa geleneğini temsil eden bir devletin yönetimi altına giriyor. Bu sebeple Çarlık Rusyası ve daha sonra da Sovyet Rusyası'nın tahakkümü altındaki Azerbaycan'a biraz yakından bakmamız gerekir.

A. Çarlık Rusyası Dönemi

Rus çarı Deli Petro'dan bu yana Kafkasya'da kendi hakimiyetini kurmak arzusu Çarlık Rusyası'nın vazgeçemediği devlet politikası olarak süregelmiştir. Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'ı işgali 1801 senesinde ülkenin kuzeyindeki bazı yerleri işgal etmesiyle başladı. Parçalanmış hanlıkların durumundan yararlanarak toprak kapmaya çalışan İran, bu hamleden sonra Rusya'ya savaş açtı. Böylece 1. Rus-İran savaşı başladı. Bu ilk savaş 1813'te İran'la Rusya arasında imzalanan ve toplam yüzölçümü 410.000 km² olan Azerbaycan topraklarının iki devlet arasında bölünmesini konu edinen Gülistan antlaşmasıyla sonuçlandı. Böylece Aras nehrinden kuzeyde olan topraklar Rusya'nın, güneydeki topraklar ise İran'ın hegemonyası altına girdi. Bu dönemde hem Kuzey'de hem de Güney'de bir takım ayaklanmalar olsa da başarıya ulaşamadı. 1826-1828'de 2. Rus-İran savaşı vuku buldu. Savaş 1828'de Türkmençay antlaşmasıyla son buldu. Daha önce Gülistan antlaşmasındaki bazı temel maddelerin yürürlükte kalması ve taraflar arasında ebedi barışın temin edilmesi kararlaştırıldı. Böylece Azerbaycan toprakları ikinci kez resmen bölünmüş oldu. Kuzey ve Güney Azerbaycan diye tarif edilen bu toprakların 130.000 km² kısmı Çarlık Rusyası'nın, 280.000 km² kısmı ise İran'ın hegemonyası altına girdi. Bu tarihten itibaren Azerbaycan, yaklaşık bir asır boyunca siyasi, sosyal, kültürel olarak Rus tahakkümü altında yaşamak zorunda kaldı. 1829'da Osmanlı'nın da Ruslara karşı savaşı kaybetmesi ve Rusların güneybatı istikametinde toprak kazanması Kafkasya'da Rusya'nın daha da güçlenmesine sebep oluyordu. İlk defa olarak Azerbaycan Müslümanları Hristiyan ve Avrupalı deyebileceğimiz bir gücün yönetimi altına giriyor ve tarih çizgileri İran'daki etnik kardeşlerinden farklı bir yol izliyordu.

Çar Rusya'sının işgali arefesinde Kuzey Azerbaycan'daki Müslümanlar ağırlıklı olarak Sünnilerdi. 1830 yılında Çarlık idaresi tarafından yapılan sayıma ve tespite göre Transkafkasya'da ikamet eden erkek Müslümanların sayısı 325.201 kişi olmuştur ve onların da 177.736'sı Sünni, 120.674'ü Şii mezhebine mensup olmuştur. (Hüseyinli, 1996: 166)1848 istatistiklerinde ise Sünni sayısının azaldığı görülür. (Swietochowski, 1988: 26) Bunun iki önemli sebebi vardı; Birincisi kuzeydeki Sünniliğin önemli merkezlerinden olan Dağıstan'ın zaptedilmesi ve Sünnilerin Osmanlı topraklarına göçmeleri idi. İkinci önemli husus ise Çar Rusyası tarafından Azerbaycan'da yaşayan Müslüman Türk halkının Osmanlı'yla olan bağlarını koparmak için Sünniliğin bastırılıp Şiiliğin kısmen serbest bırakılmasıydı. (Swietochowski, 1988: 25) Çarlık, Şiiliği 1828'de ve 1853-1855'de Osmanlı'lara karşı olduğu gibi, Dağıstan'da yayılan Rus aleyhtarı direnişe karşı da kullandı. Buna karşılık, Sünniler Osmanlı-Rus çatışmalarında Dağıstan'a destek oldular ve sonunda bir çoğu Rusya'dan göçedenlerin dalgasına katıldılar. (Swietochowski, 1988: 27) 1830'larda Ruslara karşı bir dizi ayaklanmalar yaşandı. Bunların en önemlileri kuzeyde Sünniler tarafından yapıldı. 1837'de Şeyh Şamil'in çağırışı üzerine Guba'da 12 bin insan Ruslara karşı silahlandı. Bu isyan çoğunluğunu Şirvan'daki Şiiilerin oluşturduğu yerli milislerin yardımıyla bastırıldı. (Swietochowski, 1988: 27)

Kasıtlı şekilde müslümanlar arasında nifak tohumları ekiliyor ve Azerbaycan'da Şiilik faktörü ön plana çıkarılıyordu. Sünnilerin Osmanlı devletine karşı mesafeli durmaları ve hatta mümkünse tavır almaları hedefleniyordu. İran'la ilişkiler belli ölçüde teşvik edilirken Osmanlı'yla ilişkilere yasaklar konuluyordu. Çar ordularının Osmanlı ve İran karşısındaki en ufak başarısı dolayısıyla mescitlerde vaaz verilmesi ve Rus orduları ve Çar için dualar okunması talep ediliyordu. (Babaşlı, 2007: 219)

Çarlık Rusyası, sömürgesi altında olan diğer coğrafyalarda olduğu gibi Azerbaycan'da da ahaliyi Osmanlı ve İran etkisinden uzak tutmak ve sınırın güvenliğini temin etmek amacıyla "ruslaştırma ve hristiyanlaştırma" politikası yürütmeğe başladı. Temel amacı İslam akidesini Asya'dan uzaklaştırmak olan bu politika gereğince Azerbaycan türklerini Rus kültürü içinde eritme yolunu izleyen Çarlık Rusyası, ilk olarak Rus dilinin öğrenilmesini sağlamakla işe başladı. Bunun için Türk çocuklarına Rus dilini ve Rus kültürünü aşılacak özel okullar açıldı. Bu politika için tehlike arzettiğine göre geleneksel medrese sistemi yıpratılmaya çalışıldı. Merkezi şehirlerde Rus okulları açılmakla birlikte mevcut medreselerde Rusça'nın eğitimi zorunlu hale getirildi. Bu amaçla devlet maaşlı öğretmenler bile tayin etti. Milli eğitim konusunda da baskıcı siyaset izlenmekteydi. 20. yüzyılın başına kadar Türk okullarının açılmasına müsaade edilmedi. Türkçe eğitimi yasaklandı ve hatta Türkçe konuşulması dahi engellenmeye çalışıldı. Bunlar azmış gibi Azerbaycan'da eğitim oranının düşük olmasının İslam'dan kaynaklandığına dair sinsi propaganda yürütüldü ve İslam dininin bilim karşıtı olması yönünde düşüncelerin yaygınlık kazanmasına çalışıldı. (Babaşlı, 2007: 218) Bir taraftan Hristiyanlığın yayılmasının önü açılarak en aşırı Hristiyan mezheplerinin bile bölgede tebliği için teşvikler yapıldı, diğer taraftan da Müslüman ahaliyi dini değerlerinden uzaklaştırmak için türlü oyunlara el atıldı. Ermeniler başta olmakla çok sayıda Alman misyoner ve Rusya'daki en aşırı fanatik gruplar da Azerbaycan'a yerleştirildi. Önceleri vilayet merkezlerine yerleştirilen göçmenlerin 1890'dan itibaren kırsal kesimlere de meskunlaştırılmasıyla Rus Hristiyan köyleri oluşturuldu. (Babaşlı, 2007: 218)

Osmanlı, İran ve Arap ülkelerinde yüksek dini eğitim almış ulemaya herhangi bir görev verilmiyordu. İnsanları dinden soğutmak amacıyla dini müesseselere bilgisiz, ehliyesiz ve hatta yolsuzluğa meyilli insanlar getirildi. Şeriat mahkemelerinin yetki alanları tedricen daraltıldı. Çok sayıda cami ya harabeye çevrildi yada kilise oldu. Din görevlilerinin sayısı azaltıldı.

Yine o dönemde bütün baskılara rağmen faaliyetine devam eden eğitim kurumları camiler, mektepler ve medreselerdi. 1860'larda Şamahı bölgesinde 4700 öğrencinin eğitim gördüğü yaklaşık 300 mektep ve medresenin faaliyet gösterdiği bilinmektedir. 1853 senesinde eğitimle ilgili yeni kanun kabul edildi. Bu kanunla Guba, Nahçıvan ve daha sonra Lenkeran'da bir sınıflı ilköğretim okulları açıldı. Eğitim dili Rusça olan bu okullarda ilk başlarda memur çocukları okumaktaydı. Daha sonra yerli halkın çocukları da bu okullarda eğitim görmeye

başladı ve sayı olarak ağırlık kazandı. Yerli halkın okumasına fırsat verilmesindeki amaç Çarlık yönetiminin yerlerdeki idarelerinde sömürgecilik siyasetinin yürütülmesine yardım edecek kadrolar hazırlamaktı. (Samadov, 2006: 32) Bunun olumlu yönleri de yok değildi. 20. yüzyılın başlarına gelince durumun bir az daha değiştiği görülür. Baskıcı politikalar müslümanları, kendilerini bir çok yönden geliştirmeğe ve organize olmaya sevketti. Özellikle 1905 ihtilalinden sonra Azerbaycan'ın sosyal, kültürel ve siyasal yaşamında, Rusya müslümanlarının arasında dayanışma ve birliğin, kültür ve eğitim alanlarının geliştirilmesi adına önemli adımlar atıldı. Matbuatta ve eğitim alanında başarılı çalışmalara imza atılmakla beraber eğitim ve kültür çalışmalarını desteklemek amacıyla vakıflar kuruldu. 19. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan milli burjuvazi temsilcilerini birleştiren vakıfların maddi desteğiyle eğitim yuvaları açıldı ve bir çok öğrenci de eğitim için burslu olarak başka memleketlere gönderildi. Bu çalışmalar çerçevesinde, eğitim ve kültür, özellikle din alanlarında Türkiye'den yardım istekleri oldu. İstanbul'dan getirilen matbuat malzemeleri ile Türk dilinde basım yapan matbaalar kuruldu. Yeni açılan milli okullarda ders vermek üzere Türkiye'den öğretmenler getirildi. Aynı zamanda Türkiye'den din adamlarının gelmesi ve dini kitapların temin edilmesi sonucunda dini hayatın canlanması da müşahede olundu. (Babaşlı, 2007: 220)

Bu dönemde Azerbaycan'da mektep ve medrese tipli eğitim öğretim kurumlarının sayısı 700 civarındaydı. Genelde bu müesseseler camilerin bünyesinde yada küçük müstakil binalarda faaliyet gösteriyordu. Sayıları on ile yüz arası çocuklar bu kurumlarda eğitim görmekteydiler. Dersleri genelde mollalar veriyorlardı. Öğrencilere Kur'ân-ı Kerim, Arapça ve Farsça başta olmakla temel islami bilgiler de öğretilmekteydi. Özel ruhani mektepleri de faaliyet gösteriyordu. Eğitim ücretsizdi. Medreselerde Arapça, Farsça, ilmihal, edebiyat, felsefe, mantık, psikoloji ve İslam tarihi gibi dersler veriliyordu. Eğitim süresi 6-8 yıldan 10-15 yıla kadar olan medreseler ibtidai ve ali olmak üzere iki kısma ayrılmaktaydı. (Bünyadov, 2009: 644)

Bütün sıkıntılar içerisinde Azerbaycan müslümanları kendi gayretleriyle milli-manevi uyanışa nail oldular. 20. asrın başlarında Azerbaycan'dan, hem Rusya'daki diğer müslüman topluluklarının faaliyetlerine hem de Türkiye'deki kültürel gidişata katkı sağlayan çok sayıda aydın çıkmıştır. Bu sancılı dönem aynı zamanda bağımsız Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin fikri ve fiili kurucularını doğurmuştur.

B. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti

Rusya'da gerçekleşen Bolşevik ihtilali Azerbaycan aydınları için bağımsız bir devlet olma yolunda önemli bir fırsattı ve bunu değerlendirebilecek kadro mevcuttu. 28 Mayıs 1918'de Misak-ı Milli olarak anılan İstiklal Beyannamesi'nin kabul edilmesiyle Bağımsız Azerbaycan Halk Cumhuriyeti kuruldu. Bu cumhuriyet Şark'da demokratik ilkelere dayanan ilk devletti. Azerbaycan türklere, bu tarihi fırsattan yararlanarak Türkçülüğü, Çağdaşlığı ve İslamcılığı bağımsız devletin temel ideolojisi olarak kabul ettiler. Din alanında da bağımsız ve milli çıkarılara uygun din politikasının uygulanması için imkan yarandı. Bağımsız Azerbaycan devletinin kurulmasında ve bekasının temin edilmesi yolunda aktif rol alan din adamlarının yabana atılmayacak kadar önemli gayretleri oldu. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin dine bakışı çok olumluydu. Bunun gereği olarak daha Çar döneminden bu yana Müslüman aydınların gündemini meşgul eden Rusya sınırları içerisindeki Müslümanların milli ve dini haklarının korunması, yüksek dini eğitim veren medreselerin açılması, Rusya hükümeti tarafından el konulmuş vakıf topraklarının iade edilmesi ve bunun gibi onlarca mesele sürekli dile getiriliyordu. Bağımsızlığın ilk günlerinden itibaren tesis edilen Dini İtikat Bakanlığı hem bu konularla ilgilenecek hem de genel olarak devletin din konusunda yürüttüğü politikaları icra ve kontrol edecekti. Yeni kurulan orduda askerlere manevi yönden destek vermek için din adamları orduya celb edildi. Din eğitiminin tekmilleştirilmesi yolunda önemli adımlar atıldı. Din adamları resmi törenlere davet edilmekteydi. Parlamentoda 8 din adamı millet vekili olarak devlet işlerinin yürütülmesinde iştirak ediyordu. Çar Rusyası tarafından Azerbaycan müslümanları arasında mezhep farklılıklarını kabartmak ve bölünmüşlük görüntüsü vermek amacıyla tesis edilmiş, Tiflis'te faaliyet gösteren Sünni ve Şii Dini İdareleri, Milli hükümet zamanında (1 Eylül 1918) "Meşihat-i İslamiyye" adıyla tek bir kurumun çatısı altına birleştirildi.

(Hüseynli, 1996: 114-117) Milli hükümet eğitime büyük önem vermekteydi. Bu alandaki boşluğu doldurmak amacıyla 1919'da Bakü Darülfünun'u (şimdiki Bakü Devlet Üniversitesi) kuruldu. Eğitim için çok sayıda öğrenci yurtdışına gönderildi.

Bütün bu gelişmeler ilmi ve dini hayatın canlanmasına neden olsa da uzun süre devam edemedi. 23 aylık bağımsızlıktan sonra Nisan 1920'de Rus Kızıl Ordu'su Azerbaycan'ı işgal etti. Azerbaycan Sovyetler Birliği'ne dahil edildi. 71 yıl boyunca devam eden ateizm milletin milli ve dini değerlerini derinden etkiledi.

C. Sovyet Azerbaycanı

Sovyet döneminin ideolojik, siyasi tutumu Lenin'in yorumladığı Marksist felsefeye dayanmaktaydı. Bu yoruma göre insanın her türlü doğaüstü inançlarının temelinde doğadan korkması ve onu bilimsel olarak anlayamaması yatmaktadır. Bu görüş dinsel olanı da kapsamaktadır. Şöyle ki, din, doğaüstü ve hayali şeyleri varsaymadan kaynaklanan zihinsel bir yanılgıdır. Marksist-Leninist yoruma göre din sosyal ve siyasal bir temele dayanmaktadır ve sömüren sınıfların çıkarlarını korumak için kurumsallaştırılmış ve sömürü aleti olarak kullanılmıştır. Başka bir ifadeyle dini inançlar, ilkel ve sınıfsal toplumlarda üstyapı kurumları olup, sömüren güçler elinde sömürülenlere karşı bir baskı aracı olmuş ve bu araç toplumların manevi duygularını işleyerek ve okşayarak maddi varlıklarını ellerinde bulundurmaya çalışmışlardır. (Erşahin, 1999: 128)

Bu ideolojiyle Bolşevikler Azerbaycan'da bütün milli ve dini değerlere savaş açtılar. İlk olarak Meşihat-i İslamiyye kapatıldı. Ardından 5 Mayıs'ta emekçi insanlara verilmek üzere tüm vakıf ve mescit topraklarına el kondu. Halk bu saldırılara karşı koymaya çalışsa da her seferinde bastırıldı. Din adamları Bolşevik işgali ve zulmüne karşı yürütülen faaliyetlerde aktif rol aldı. Bu baskıların en şiddetli dönemi otuzlu yıllara denk gelmektedir. Binlerce aydın bu senelerde kurşuna dizildi. 20-30'lu yıllarda 70 bin aydın Pan-Türkizm ve Pan-İslamizm ithamıyla katledildi.² (Babaşlı, 2007: 222) Camiler ve din eğitimi kurumları tamamen kapatıldı. Ezanlar susturuldu. Dahası, yanında Kur'an bulunduran yüzlerce kişi devlet aleyhtarlığı ithamıyla katledildi. 71 yıl boyunca Azerbaycan halkı katı bir şekilde dinsizlik propagandasına maruz kaldı. Orta okullardan yüksek eğitim kurumlarına kadar her yerde ilmi ateizm okutuldu. "Azerbaycan Allahsızlar Cemiyeti" ihdas edildi. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yer yer hafifleme dönemi başlasa da ideolojik ateizm dini canlanmanın önünde kocaman bir sed olarak durmaktaydı.

IV. Bağımsızlıktan Sonra Din-Devlet İlişkileri ve Din Eğitimi

18 Ekim 1991'de Azerbaycan Sovyetler'den ayrılarak bağımsızlığını ilan etti. Yeni devletin en önemli görevi bir yandan devlet kurumlarını geliştirmek ve devletin karşı karşıya kaldığı sorunları bertaraf etmek, diğer taraftan da halkın milli, manevi, kültürel bütünlüğünü temin etmektir. Bu alandaki boşluklar doldurulmayı bekliyordu. Dini alan dahil olmakla bir çok meselede önemli adımlar atıldı. Kapatılan camiler yeniden faaliyete başladı. Dini yayınların ve dini faaliyetlerle meşgul olan hayır kuruluşlarının açılması için de kolaylaştırıcı tedbirler görüldü. Din eğitimi veren kurumlar açılmaya başlandı. 1990'lı yılların başında Azerbaycan'da dini eğitim veren sadece bir medrese olduğu halde 2000 yılında 30 resmi, 100'ün üzerinde gayri-resmi medrese, İncil kursları, yabancı devletler tarafından finanse edilen ve yönetilen çok sayıda hayır kurumları ve fonlar faaliyet göstermekteydi. (Babaşlı, 2007: 223) Türkiye, İran, Suudi Arabistan başta olmakla bir çok ülkeden Azerbaycan'a, dini davet faaliyeti yapmak amacıyla çok sayıda Müslüman ve gayri-müslim davetçiler geldi. 11 Eylül olayları sonrasında bu kuruluşların bir çoğunun faaliyeti engellendi.

² Daha fazla bilgi için tarihçi Ziya Bünyadov'un "Kırmızı Terör" isimli eserine bakılabilir.

A. Din-Devlet İlişkileri

Azerbaycan'ın dünyevi ve laik bir devlet olmasının yanısıra yukarıda zikrolunan bütün bu faaliyetlerin kanuni çerçeveye oturtulması için bir takım hukuki düzenlemeler hayata geçirildi.

Azerbaycan Cumhuriyeti laik bir cumhuriyettir. Dinin devlet işlerine, devletin de din işlerine müdahale edemeyeceği anayasayla sabittir. Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası'nın 18. maddesine göre Azerbaycan Cumhuriyeti'nde din devletten ayrılır. Bütün dini inançlar ve onların mensupları kanun karşısında eşittir. İnsan liyakatini alçaldan veya hümanizm değerlerine aykırı olan dinlerin veya mezheplerin yayılması ve tebliği yasaktır. Devletin eğitim sistemi dünyevi karaktere sahiptir. Anayasa'nın 48. maddesine göre her kesin vicdan hürriyeti vardır. Her kes din karşısındaki tutumunu başkalarından bağımsız şekilde belirleyebilir. Herhangi bir dine tek başına veya başka insanlarla birlikte inanabilir veya hiç bir dine inanmayabilir. Din konusundaki düşüncelerini serbestçe ifade edebilir ve yayabilir. İbadetlerini ve dini törenlerini, toplumsal kuralları bozmamak kaydıyla yapabilir. Kimse dini inancını ifade etmeye, dini ibadetlerini yerine getirmeye ve dini törenlerde iştirak etmeye zorlanamaz.

Anayasa'yla beraber, Azerbaycan Cumhuriyeti'nde din ve devlet ilişkilerinin kanuni temelleri, 20 Ağustos 1992 senesinde kabul edilen Dini İtikat Özgürlüğü Hakkında Kanun'la belirlenmiştir. Anayasa'daki ilgili maddeler temelinde hazırlanan ve kabul edildiği tarihten itibaren zaman zaman maddelerinde değişiklikler yapılan bu Kanun şu an Azerbaycan'da devletin dinle ve dini kurumlarla ilişkilerini tanzim eden temel vesikadır.

Bunların yanı sıra Azerbaycan'da din-devlet ilişkilerini tanzim eden iki kurum faaliyet göstermektedir. Bunlardan ilki Gafgaz Müslümanları Ruhani İdaresi'dir ki, yapı olarak bir sivil toplum örgütünü andırır. Şeyhülislamlık olarak da bilinen kurumun merkezi Bakü'dedir. Kurumun başında şeyhülislam ünvanını taşıyan bir şahıs bulunur. Kurum 1828'de Çarlık Rusyası tarafından Kafkasya'da yaşayan Müslümanları kontrol etmek ve faaliyetlerini tanzim etmek amacıyla kurulmuştur. İlk merkezi Tiflis olan kurum Azerbaycan Halk Cumhuriyeti kurulduktan sonra Bakü'ye taşınmıştır. İki sene faaliyet gösterdikten sonra İdare'nin faaliyeti durdurulmuştur. İkinci dünya savaşı sırasında Almanların Kafkasya'daki müslümanları Sovyetlere karşı kullanabilme ihtimaline karşı 1943 senesinde kurumun faaliyeti yeniden berpa edilmiştir. O zamandan şimdiye kadar faaliyetine devam etmektedir. Kurumda bir şeyhülislam ve altı müftü bulunmaktadır. Baş müftü Sünni, şeyhülislam ve diğer beş müftü ise şi'irdir. Kurumun nezdinde ilmi-dini şura ve kadılar şurası bulunmaktadır. Kurum fetva verme yetkisine sahiptir. Bakü dışında kurumu temsilen faaliyet gösteren kadılar bulunmaktadır. Kurum uluslararası İslami teşkilatlarla ilişkide önemli rola sahiptir. İdarenin temel vazifeleri dini kurumlara rehberlik etmek, dini meselelerde münasebet bildirmek, cami görevlilerini yetiştirmek ve tayin etmektir.

Diğer bir kurum olan Dini Kurumlarla İş Üzere Devlet Komitesi ise devletin din alanındaki siyasetini uygulamak ve dini teşkilatların faaliyetlerini tanzim etmek amacıyla 2001 senesinde tesis edilmiştir. Komite dini teşkilatların kaydını tutar, kanuna uygunluğunu ve faaliyetini denetler ve gerektiğinde müdahale eder. Aynı zamanda dışarıdan ülkeye dini edebiyatın girişini kontrol eder.

B. Din Eğitimi ve Sorunları

Azerbaycan dünyevi devlet modelini benimsediği için din eğitimi veren resmi devlet okulları mevcut değildir. Ahlak ve maneviyata dair dersler esasen Türk okullarında mevcuttur. TDV Bakü Türk Lisesi, Bakü Türk Anadolu Lisesi, Atatürk Lisesi ve Çağ Öğretim Şirketi'ne bağlı ortaöğretim kurumları belli ölçüde din eğitimi veren kurumlardır. Bu okullarda verilen din dersleri esasen ahlak ve maneviyat adı altında yürütülmektedir.

Azerbaycan'ın kendi ortaöğretim kurumlarında ise din dersinin verilmesi 2006 yılında prensipte kabul edilmiş ve 2006-2007 eğitim yılı itibarıyla pilot okullar seçilerek ilkokulların

dördüncü sınıfında “hayat bilgisi” dersi içinde bir ünite şeklinde başlangıç yapılmışsa da yaygınlık kazanamamıştır. (Kahraman, 2007: 210)

Azerbaycan’da akademik düzeyde din eğitimi veren tek resmi kurum Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesidir. 1992 senesinde Türkiye Diyanet Vakfı ve Marmara Üniversitesi arasında imzalanan bir anlaşmaya esasen kurulan bu fakültede eğitim süresi dört yıldır. Fakülte Diller bölümü ve İslami İlimler Bölümü olmakla iki bölümden oluşur. 2007 senesine kadar fakültede görev yapan öğretim üyeleri Türkiye üniversitelerinden gelmekteydi. Şimdiki öğretim üyeleri ise fakülteden mezun olup Türkiye’nin farklı üniversitelerinde doktora eğitimini tamamladıktan sonra ülkeye dönen ilahiyatçılardır. Kuruluşundan itibaren 700’den fazla öğrenci fakülteden mezun olmuştur.

BDÜ İlahiyat fakültesinden başka yüksek dini eğitim veren bir diğer kurum Şeyhulislamlik tarafından tesis edilmiş Bakü İslam Üniversitesi’dir. Üniversitenin Sumgayıt, Mingeçevir ve Zagatala’da şubeleri vardır.

Eğitim, sağlıklı toplum olmanın en önemli unsurlarından birisidir. Özellikle din gibi hassas bir alanın sistemli bir eğitimle işlenmesi ve insanlara öğretilmesi en elzem olan hususlardandır.

70 senelik bir fetret döneminden sonra Azerbaycan’da din eğitiminin yolları açıldı. Resmi veya gayri-resmi din eğitimi kurumlarının ve bunların yanısıra yaygın din eğitiminin en önemli parçası olan camilerin faaliyeti için geniş imkanlar yarandı. Faaliyetde olan cami ve mescitlerin sayısı defalarca arttı. Milletini dini şuurunun geri kazanılmasında bu gelişmelerin önemli payı vardır. Fakat milletin bundan çok daha fazlasına ihtiyacı vardır.

Azerbaycan Cumhuriyeti’nde devlete ve ayrı-ayrı sivil toplum örgütlerine ait eğitim kurumlarında din eğitiminin verilmesi Azerbaycan Cumhuriyeti Dini İtikat Özgürlüğü Hakkında Kanun’unun 6. maddesi ile yasallaştırılmıştır. Buna göre, Azerbaycan Cumhuriyeti’nde devlet eğitim sistemi dinden ayrı olsa da, dinşinaslık, dini-idraki, dini-felsefi bilim dalları, kutsal dini kitapların esasları ile tanışlık, devlet eğitim kurumlarının müfredatına dahil edilebilir. Vatandaşlar istedikleri dilde tek başına veya başkaları ile birlikte dini öğrenebilirler. Dini kurumlar kendi bünyelerinde din eğitimi verebilirler.

Azerbaycan insanının İslami eğitiminde iki alanın beraber şekilde geliştirilmesi önem arz etmektedir. İlk olarak insanlara temel dini bilgilerin verilmesi: bu alanda yapılan faaliyetler hala yeteri düzeye ulaşmış değildir. Halkın 95%-i geleneksel olarak kendisini Müslüman adlandırır da bunların içerisinde mütedeyyin olanlarının sayısı müslümanların genel sayısının 10%-unun bile altındadır.

Diğer taraftan akademik düzeyde İslam’ın öğrenilmesine ve tebliğ edilmesine ihtiyaç vardır. Halk genel olarak dini bilgileri mescit imamlarından ya da bulabildikleri kitaplardan alır. Her kesin kolayca ulaşabileceği şekilde dini edebiyatın yaygınlığından söz edemeyiz. Bulunan kitaplar ise genel ihtiyacın çok az bir kısmını temin etmeğe yetiyor. Böyle olunca cami imamlarına ve din konusunda bilgili kişilere muracaat ediliyor. Yüksek dini eğitim görmüş kişilerin azlığını ve Azerbaycan’ın çokmezhepli yapısını dikkate alınca bu tarz dini maariflenmenin pek etkili olduğu söylenemez. Bu yüzden hem yaygın hem de örgün din eğitiminin uygulanması zaruret arz ediyor. Fakat hem yeterli kadronun olmaması hem de mezhep farklılığı, yönetimi bu konuda her hangi bir adım atmaktan alıkoymuyor. Esasen bunu talep edecek dini hassasiyetlere sahip kitle de daha mevcut değildir.

Yeri gelmişken şunu da söyleyelim ki, misyonerlik faaliyetlerinin yanı sıra çoğunlukla gayri-resmi olmak üzere yurtdışında dini eğitim alınması da devletin din politikasında endişe verici bir boyut teşkil etmektedir. Özellikle İran’da dini eğitim adı altında askeri eğitim de verildiğine dair zaman zaman basına sızan haberleri görmemezlikten gelmek mümkün değildir. Bu sebeple ülkedeki dini durumun kontrolden çıkabileceği endişesi devlet kurumlarını harekete geçirdi. Dini İtikat Özgürlüğü Hakkındaki Kanun’da bazı maddeler değiştirildi ve

yabancıların dini tebliğat yapmalarına yasak getirildi. Ülkeye dışarıdan getirilen dini edebiyat üzerindeki kontrol yoğunlaştırıldı. (Babaşlı, 2007: 223)

Şimdiye kadar Azerbaycan'da din eğitimi alanındaki ihtiyacı karşılayacak kurum ve kadrolar yoktu veya çok azdı. Fakat son dönemlerde yurtdışında yüksek dini eğitim alarak ülkeye dönen insanların sayısında bir artış müşahade edilmektedir. Fakat din eğitimi alanların karşısındaki en büyük sorun istihdam alanlarının oldukça sınırlı olmasıdır. Devletin bu alanda sunduğu imkanlar oldukça azdır. Sadece Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat fakültesinden her sene 40-50 civarında öğrenci mezun oluyor. Fakat mezun olanların kendi alanlarında iş bulma oranı 10%-a bile ulaşmamaktadır.

Devlet eğitim sistemi dinden ayrı olduğu için din eğitimi alanına devletin desteği gözle görülmeyecek kadar azdır. Gafgaz Müslümanları İdaresi'ne bağlı İslam Üniversitesi, medreseler ve bazı Kur'an kursları faaliyet göstermektedir. Bu kurumlar hem halktan toplanan paralar hem de devlet tarafından Gafgaz Müslümanları İdaresi'ne yapılan yardımlarla faaliyetini devam ettirmektedir. Bunun dışındaki din eğitimi kurumları belli vakıf ve kuruluşlar tarafından desteklenir.

Sonuç

Din eğitimi alanında doldurulması gereken önemli boşluklar vardır. Devletin bu konuda yavaş hareket etmesi toplumdaki bu boşluğun dış unsurlar tarafından doldurulmasına neden oluyor. Bu da toplumun dini ve kültürel dokusuna uymayan akımların ülkede yayılmasına ve hoşgörü ortamının bozulmasına sebebiyet veriyor. Bu yüzden milli kimliğimizle ve kültürümüzle barışık din eğitimi ve din algısının yaygınlaşması için örgün ve yaygın din eğitiminin teşkil edilmesi devletin üzerine düşen en önemli görevlerdendir. Bunun için aşamalı şekilde camilerin, medreselerin, Kur'an kurslarının sayısının artmasına fırsat verilmeli ve bu alanlarda istihdam edilecek kadroların yetiştirileceği yüksek din eğitimi kurumlarının sayıları artırılmalıdır. Okullarda din kültürü ve ahlaki derslerinin müfredata dahil edilmesi meselesi zaman zaman gündeme gelse de muhtelif bahanelerle sonlandırılır. Halbuki gençlerin dini kimliklerini bilmeleri ve manevi duygularla büyümeleri onların liyakatli birer vatandaş olmalarının en önemli şartıdır. Avrupa'da ve Türkiye'de laik sistemde yaygın ve örgün din eğitiminin nasıl uygulandığı bir tecrübe olarak gözümüzün önündedir. Bunlardan yararlanılabilir. Böylece hem dışarıdan ülkeye yöneltilen dini veya mezhepsel tehditlerin önü alınır hem de kendi kültürü ve manevi değerlerine saygılı gençlik yetişir. Fakat şuan toplum ve yönetim bunun farkında değil. Farkında olanların sesi daha yüksek çıkıncaya kadar da böyle devam edeceğe benziyor.

KAYNAKÇA

- BABAŞLI, Memmedali (2007). "Çarlık Rusyası Döneminden Günümüze Azerbaycan'da Din-Devlet İlişkileri", Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Yayınları, s. 217-224.
- BÜNYADOV, Ziya (2009). *Azerbaycan Tarihi*, Bakü: Çırağ Yayınları.
- ERŞAHİN, Seyfettin (1999). *Türkistan'da İslam ve Müslümanlar: Sovyet Dönemi*, Ankara: İlahiyat Vakfı Yayınları.
- HÜSEYİNLİ, Resul (1996). *Azerbaycan Ruhaniliği XVII.Yüzyılın Sonu XIX.Yüzyılın Ortalarında*, Bakü: Kür Yayınları.
- KAHRAMAN, Abdullah (2007). "Azerbaycan'da Dini Hayat", Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Yayınları, s. 207-217.
- SAMADOV, Elsavar (2007). *Azerbaycan'da Din Eğitimi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- SWIETOCHOWSKI, Tadeusz (1988). *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*, Ankara: Bağlam Yayınları.